

खण्ड - 'घ'

पत्र-लेखन

प्रार्थना-पत्र

किसी अधिकारी को लिखे गये पत्र प्रार्थना (आवेदन) पत्र कहलाते हैं। ऐसे पत्रों में प्रार्थना सूचना आदि लिखी जाती हैं। ऐसे पत्रों में सबसे ऊपर पहली पंक्ति में बायीं ओर सेवायाम् (सेवा में) लिखा जाता है। उसके नीचे दूसरी पंक्ति में अधिकारी का पद लिखकर आगे महोदय या महोदया शब्द लगा दिया जाता है। कभी-कभी सबसे ऊपर सेवा में न लिखकर प्रार्थना के साथ सेवा में लिखा जाता है। बाद की पंक्ति में कार्यालय (विभाग) का नाम लिखकर उसके बाद नगर या ग्राम (जहाँ कार्यालय स्थित होता है) लिखा जाता है।

इसके बाद की पंक्ति के आरम्भ में श्रीमान्, मान्यवर, पूज्य आदि प्रशस्ति-वाचक शब्द लिखा जाता है। इसके बाद अपनी प्रार्थना आदि लिखकर अन्त में भवदीयः (पुरुष) भवदीया (स्त्री) अथवा निवेदक, निवेदिका, प्रार्थिनी आदि लिखकर अपना नाम, पता, दिनांक आदि लिखा जाता है। उदाहरण के लिए नीचे कुछ पत्र दिये जा रहे हैं-

(1) प्रधानाचार्य को अवकाश के लिए पत्र

अथवा एक दिन के अवकाश हेतु अपने प्रधानाचार्य को संस्कृत में एक प्रार्थना-पत्र लिखिए।

सेवायाम्

श्रीमान् प्रधानाचार्य महोदयः

राजकीय इण्टर कालेज,

वाराणसी।

महोदय,

सविनयमिदं निवेदयामि, यत् अहम् अद्य गृहे अत्यावश्यक कार्यवशेन विद्यालयम् आगन्तुम् असमर्थोऽस्मि। अतः दिनस्यैकस्य अवकाशं प्रार्थये।

आशांस्ति यद् आज्ञाप्रदानेन अनुग्रहीष्यति भवान् इति।

दिनांकः 22.3.20___

भवदाज्ञाकारी शिष्य

महेशचन्द्र

कक्षा 12 अ

(2) प्रधानाचार्या को रुग्णावकाश के लिए पत्र

सेवायाम्,

श्रीमति प्रधानाचार्या महोदया,
सरस्वती बालिका इण्टर कालेज,
मथुरास्थ।

महोदया,

गतरात्रितः ज्वरागमनकारणात् अहं विद्यालयागमने असमर्था अस्मि। अतः अद्यतः त्रिदिवसेभ्यः रुग्णावकाशं स्वीकृत्य माम् अनुगृह्णातु।

होलीदरवाजा, मथुरातः

दिनांक : 22.3.20___

भवदीया छात्रा
आभा कुमारी
कक्षा 12 स

(3) शुल्क-मुक्ति के लिए प्रधानाचार्य को पत्र

सेवायाम्,

श्रीमान् प्रधानाचार्य महोदयः
महाराजा अग्रसेन इण्टर कालेज,
आगरास्थ।

श्रीमान्,

सविनयं निवेदनम् अस्ति यत् अहं भवतां विद्यालये नवम्यां कक्षायां पठामि। मम पिता एकः निर्धनः कृषकः अस्ति। सः मम शिक्षण शुल्कं दत्तुम् असमर्थः अस्ति। मम परीक्षापरिणामः सदैव उत्तमः अभवत्। अतः अहं अनुरोधपूर्वकं प्रार्थ्येत् माम् शिक्षा-शुल्क-मुक्तं कृत्वा अनुगृह्णातु भवान्।

दिनांक : 14.3.20___

भवदीयः आज्ञाकारिः शिष्यः
राकेश कुमारः
द्वादश 'अ' कक्षेयः

(4) पुस्तक मंगाने के लिए पत्र

सेवायाम्

व्यवस्थापकः
नवीन प्रकाशन मन्दिरम्
महाजनी टोला
इलाहाबाद।

महोदय,

निवेदनमस्ति यत् भवतः संस्थानात् प्रकाशितानि निम्नाङ्कितानि पुस्तकानि शीघ्रमेव वी.पी. द्वारा शीघ्र प्रेषयितव्यानि—

1. नवीन इण्टर संस्कृत गाइड, 4 प्रतयः
2. नवीन इण्टर हिन्दी गाइड, 3 प्रतयः

दिनांक : 15.3.20__

भवदीय

दिनेश चन्द्रः

द्वादश अ कक्षयः छात्रः

राजकीय इण्टर कालेज, वाराणसी

(5) फुटबाल-क्रीड़ाप्रतियोगिता-आयोजन के लिए प्रधानाचार्य को पत्र

सेवायाम्

प्रधानाचार्यमहोदयानाम्,
राजकीय इण्टर कालेज,
इलाहाबाद।

विषय : फुटबाल-क्रीड़ाप्रतियोगिता

महोदय !

वयं भवतां विद्यालये द्वादशकक्षायाम् अध्ययनं कुर्मः। अस्माकं जनपदे सर्वेष्वपि विद्यालयेषु फुटबालाभिधा-पादकन्दुकक्रीडा सम्पद्यते। बहोः कालात् अस्माकं एतदीया प्रतियोगिता नैव समायोजिता। निवेद्यते यदस्मिन् वर्षे सम्पत्त्यमाने क्रीडामहोत्सवे फुटबाल-क्रीडाप्रतियोगितायाः संयोजनम् अस्माकं विद्यालये भवेत्। एतदर्थम् वयं सर्वेऽपि स्वयोगदानं करिष्यामः।

आशास्यते भवन्तः अस्मिन् विषये व्यवस्थां प्रदाय अस्माकं प्रार्थनाम् अङ्गीकरिष्यन्ति।

भवदीयाः

दिनांकः 05.03.20__

कक्षा 12 छात्रः

(6) 'युवा-महोत्सव' में भाग लेने के लिए प्रधानाचार्य को पत्र

सेवायाम्

प्रधानाचार्यमहोदयानाम्,
महगाँव इण्टर कालेज,
इलाहाबाद।

विषय : युवामहोत्सवे भागग्रहणम्

महोदय !

सविनयं निवेदनम् अस्ति यत् मया भवता प्रचारिता युवामहोत्सवम् अधिकृत्य सूचना तत्सम्बद्धाः च सर्वे नियमा सावधानतया अधीताः। अहम् अस्मिन् महोत्सवे भागं ग्रहीतुम् इच्छामि। तदर्थं समग्रम् अपि सूचनाजातं निर्धारित-प्रवेश शुल्केन साकम् आवेदनपत्रे विन्यस्य सेवायां प्रहिणोमि।

आशास्यते भवान् सर्वथा सन्तुष्टो भविष्यति। इति।

दिनांक : 04.03.20__

निवेदकः

सुरेश चन्द्रः

कक्षा 12 अ

(7) प्रधानाचार्य को पुस्तकालय की समुचित व्यवस्था के लिए पत्र

सेवायाम्

प्रधानाचार्य महोदयः

डी.ए.वी.इण्टर कालेज,

मेरठ।

महोदयः,

अस्माकं विद्यालयस्य पुस्तकालये इदानीम् अव्यवस्था वर्तते। पुस्तकालयाध्यक्षमहोदयः छात्राणां यथेच्छ पुस्तकानि न ददाति। स पुस्तकालये उपस्थितोऽपि न मिलति; अतः निवेदनमिदमस्ति यत् पुस्तकालये पुस्तकानाम् आदान-प्रदान-व्यवस्था सम्यक् विधाय अनुग्रहं कुर्वन्तु भवन्तः।

दिनांक : 03.03.20___

निवेदकः

प्रवीणः

द्वादशः छात्रः कक्षेयः

(8) अवकाश हेतु कक्षाचार्य को पत्र

अथवा अपने प्रधानाचार्य को विवाह में सम्मिलित होने हेतु एक सप्ताह के अवकाश के लिए एक पत्र संस्कृत में लिखिए।

सेवायाम्

कक्षाचार्य महोदयः!

द्वादश कक्षा

डी. ए. वी. इण्टर कालेज,

मेरठ।

महोदय!

सविनयं विनिवेद्यते यत् स्वभ्रातुः विवाहोत्सवे भागं ग्रहीतुम् अहं स्वगृहे गमिष्यामि। तस्य विवाहः आगामिनि नवम्बर मासस्य द्वादशतारिकायां भवितं निश्चितोऽस्ति। वरयान्ना मथुरा नगरं प्रस्थास्यति। अतोऽहं त्रयाणां दिनानां अक्टूबर मासस्य द्वादशदिनाङ्कितः तस्यैव मासस्य चतुर्दश दिनाङ्कं यावत् (12.04.20___ से 14.04.20___) अवकाशं प्रार्थयामि। अतः मह्यम् अवकाशं स्वीकृत्य माम् अनुगृह्णातु।

दिनांक : 10.03.20___

भवदाज्ञाकारी शिष्यः

रामनारायणः

द्वादशः कक्षेयः छात्रः

(9) पुस्तकों की सहायता के लिए पुस्तकालयाध्यक्ष को पत्र

सेवायाम्

श्री पुस्तकालयाध्यक्षः महोदयः!

राजकीय इण्टर कालेज,

लखनऊ।

महोदय!

सविनयं निवेद्यते यत् अहं द्वादशः कक्षायाः निर्धनः छात्रः अस्मि। मम आर्थिकी स्थिति सुदृढ़ः नास्ति। अतः अहं पुस्तकानां

व्यवस्थाम् आपणात् कर्तुं न समर्थोऽस्मि। अतः निवेदयामि यत् पुस्तकालयात् एव पुस्तकानि निर्गत्य माम् अनुगृह्यन्तु भवन्तः।

दिनांक : 04.02.20___

भवदीयः
लवलेश कुमारः
द्वादशः छात्रः कक्षेयः

(10) बेरोजगारी की समस्या के सम्बन्ध में मुख्यमंत्री को पत्र

सेवायाम्

माननीयः मुख्यमन्त्री महोदयः!

उ. प्र. शासन,
लखनऊनगरस्थ।

महोदय!

सविनयं निवेद्यते यत् शिक्षितानां संख्या सततं यादृशी वर्द्धयति, तादृशी नूतनं विकासस्य मार्गं न। फलस्वरूपं बेरोजगाराणां समस्या बलवती अस्ति। ते इतस्ततः भ्रमन्ति आन्दोलनं च कुर्वन्ति। अतः निवेदनम् इदम् अस्ति यत् बेरोजगारान् भृत्यं दत्त्वा समाधानः करणीयः। विश्वासानुग्रहं कुर्वन्तु भवन्तः।

दिनांक : 10.04.20___

भवदीयः
मनोज अग्रवाल
राजकीय इण्टर कालेज,
वाराणसी

मित्र या सम्बन्धियों को पत्र

ऐसे पत्र तीन प्रकार के होते हैं— (1) अपने पूज्य वर्ग (माता, पिता, गुरु आदि) के लिए। (2) अपने छोटों (छोटा भाई, छोटी बहन, पुत्र आदि) के लिए। (3) बराबर वालों (मित्रादि) के लिए। आरम्भ में पूज्य वर्ग के लिए प्रणामः, नमस्कारः आदि, छोटों के लिए स्वस्ति, शुभाशीषः और बराबर वालों के लिए नमस्कार, नमस्ते आदि का प्रयोग किया जाता है।

अन्त में बड़ों के लिए भवदाज्ञाकारी, भवत्कृपाकांक्षी आदि। छोटों के लिए शुभेच्छुः, शुभाकांक्षी आदि और बराबरवालों के लिए भवदीयः, भावात्मकः आदि का प्रयोग होता है। उदाहरण के लिए कुछ पत्र दिये जा रहे हैं—

(11) धन भेजने हेतु पिता को पत्र

पूज्य पितः! सादरं प्रणमामि!

सकुशलमहमत्र आगतोऽस्मि। आगत्यात्र मातुलेन सह गत्वा बी०डी० माध्यमिक विद्यालये एकादश्यां कक्षायां प्रविष्टोऽहम्। प्रवेश शुल्कादिकं च तत्र प्रदत्तम्। इदानीं पुस्तकादिकं क्रेतुं धनस्य आवश्यकता वर्तते। कृपया धनादेशेन रूप्यकाणां शतद्वयं शीघ्रं सम्प्रेष्य अनुगृह्यातु भवानिति निवेदयामि।

सादरम्।

भवदाज्ञाकारी पुत्रः
राजकुमारः
लंका, वाराणसी

(12) अपने अध्ययन की प्रगति का उल्लेख करते हुए पिता को पत्र

पूज्य पितुः चरणेषु प्रणामाः!

अत्राहं कुशली भवानपि कुशली भविष्यति इति आशासे। मम अध्ययनं सम्यक् चलति। गतमासे अस्माकं त्रैमासिकी परीक्षा अभवत्। तस्यां च प्रतिशतम् अशीतिः (80) अंकाः मया लब्धाः। इदानीम् अध्ययने पूर्वतोऽपि अधिकं दत्तचित्तः अस्मि। प्रयतिष्ये च षण्मासिकपरीक्षायां ततोऽपि अधिकतरान् अङ्कान् लब्धुम्। अग्रे परमेश्वरकृपा भवतः आशीर्वादः च अपेक्षते। मातृश्चरणयोर्मे प्रणामः समर्पणीयः।

भवदाज्ञाकारी पुत्रः

उमेशः

कल्याणपुर, कानपुर

(13) अपनी कुशलता बताने के लिए पिता को पत्र

मेरठ

03.04.20__

प्रातः स्मरणीयः पितृपादाः!

भवच्चरणयोः मे शतशः प्रणामाः।

अहमत्र कुशली। आशास्यते तत्रापि सर्वे कुशलिनः। भवत्प्रेषितानि शतरूप्यकाण्यपि अद्य मया प्राप्तानि। एतैः सर्वेऽपि मासिकव्ययः सम्पन्नः भविष्यति। मम अध्ययनं सुचारुतया प्रचलति। अस्मिन् मासान्ते कक्षा-परीक्षा सम्पन्नः भविष्यति। परीक्षानन्तरम् अहं गृहम् आगमिष्यामि।

मातृचरणयोः मे प्रणतिः। प्रिय अनुजाय दिनेशाय च आशीर्वादः वाच्याः।

भवदाज्ञाकारी

सुरेशः

(14) छोटे भाई के लिए पत्र

लखनऊ

4.02.20__

प्रिय सुरेशः!

शुभाशीषः।

अत्र कुशलं तत्रास्तु। अहं सोमवासरे अत्र सकुशलम् आगतः छात्रावासे च समुचितं स्थानं प्राप्तम्। मया पाठ्य-पुस्तकानि क्रीतानि। कतिपयैः एव दिनैः अध्ययने सम्यक्तया प्रचलिष्यति।

मम प्रस्थानकाले पितामहः पूर्णतः स्वस्थः नासीत्। तस्य स्वास्थ्यं विषये चिन्तितोऽस्मि। अतः तस्य परिवारस्य च क्षेमकुशलवार्ता शीघ्रमेव प्रेषणीया।

शुभेच्छुः

सौरभः

(15) उत्सव में सम्मिलित होने हेतु मित्र को पत्र

सैरपुर, मालीपुर

25.12.20__

प्रिय महेन्द्र!

सस्नेहं नमस्कारम्।

अहं सकुशलः तत्रापि कुशलम् वाञ्छामि। त्वतः प्राप्तस्य पत्रस्य बहुकालो व्यतीतः। ईदृशं नैष्ठुर्यम् अनुचितम्। तव कुशलसमाचारज्ञातुम् अतिव्यग्रोऽहम्। अतः शीघ्रमेव पत्रम् लेखनीयम्।

आगामी वर्षस्य जनवरी मासस्य पञ्चादश दिनाङ्के मम भ्रातुः श्रीश्यामनारायणस्य तिलक संस्कारः भविता। वरयात्रा एकोनविंशति दिनाङ्के प्रातः षष्ठवादनकाले रेलयानेन कानपुरनगरं गमिष्यति। अस्मिन् उत्सवे तवागमनम् अत्यावश्यकम् अतः त्वया सपरिवारम् आगन्तव्यम् पूर्वमेव।

स्वमातृपितृचरणयोः मे प्रणामाः।

निवेदनीयः

तव स्नेहभाजनम्

राकेशः

(16) अपनी समस्या के निवारणार्थ मित्र को पत्र

आगरा

23.03.20__

प्रियवर!

नमस्ते!

अस्माकं 'एम. सी. ए.' कक्षायाः द्वितीयसत्रस्य परीक्षा अस्यैव मासस्य नवविंशतितमे दिनाङ्के समाप्ता भविष्यति। परीक्षानन्तरम् अहं शीघ्रमेव स्वगृहम् आगन्तुम् इच्छामि परं वाहनस्य समुचितं व्यवस्था नास्ति। अतः वाहनं नीत्वा मम समीपं आगच्छ सामग्रीं च नेतुं व्यवस्थां कुरु। तदनन्तरे अहम् अपि स्वगृहाय प्रस्थास्यामि। त्वं कदा आगमिष्यसि मम गृहम्। अहं त्वां स्वगृहे प्रतीक्षिष्ये।

भवदीयः

दीपक कुमारः

(17) ग्रीष्मावकाश घर में व्यतीत करने हेतु पिता को पत्र

मेरठ नगरातः

21.04.20__

श्रद्धेयाः पितृचरणाः!

सादरं शतशः प्रणामाः।

अत्र अहं स्वस्थोऽस्मि। चिराद् भवतां कृपा-पत्रम् न आयातम्। इतः गत्वा तु भवता अहं विस्मृता एव। परिवारस्य क्षेमकुशलम् अवगन्तुम् उत्सुकोऽहम्। अहं परीक्षानन्तरं शीघ्रमेव भवत्सकाशं समागमिष्यामि। मम मित्र सुरेन्द्रः अपि तत्रैव मया सह आगमिष्यति। आवां स्वगृहे एव पञ्चादशदिनानि उशित्वा ग्रीष्मावकाशस्य आनन्दं अनुभविष्यावः।

मातृचरणयोः मे प्रणामाः। अनुजाय आशीर्वादः वाच्याः।

भावत्कः पुत्रः

रमेशः

(18) 'एम. बी. बी. एस.' परीक्षा उत्तीर्ण करने पर अपने भाई को बधाई-पत्र

कानपुर

10.03.20___

प्रिय नरेश!

नमस्कारः।

दिष्ट्या वर्षसे त्वं विजयलाभेन। ह्यः एव मया समाचारपत्रैः पठितं यद् भवान् “एम. बी. बी. एस.” चिकित्सापरीक्षायां प्रथमस्थानं अवाप्तवान्। समाचारं पठित्वा अहम् अतिप्रसन्नमनुबभूव। स्वसफलतायां मम शुभकामनाः स्वीकरणीयाः।

मातृपितृचरणयोः मम प्रणतयः निवेदनीयाः। परिवारस्य क्षेमकुशलम् पत्रं प्रदातव्यम्।

भवदीयः

अनुरागः

(19) अपनी यात्रा-सम्बन्धी संस्मरण बताने के लिए मित्र को पत्र

काशी

10.03.20___

प्रिय वयस्य रामनारायणः

सादरं सस्नेहम् अभिवन्दे।

अत्र कुशलं तत्र कुशली भवान्। अहं ग्रीष्मावकाशे हरिद्वार नगरम् अटुम् अगच्छम्। जननी अपि मया सह तत्र शोभां दर्शनाय अगच्छत्। तत्र हरिसोपाने सायंकाले मन्दिरेषु घण्टानादं भवति। दर्शकाः एकत्रीभूय आनन्दम् अनुभवं कुर्वन्ति। अहं आशासे यत् आगामीवर्षे त्वमपि मया सह गमिष्यति। तत्रोषित्वा स्वास्थ्यं शोभनम् आनन्दः लाभश्च भविष्यति। त्वया भ्रमणविषये त्वरितम् उत्तरं देयम्।

भवदीयः अभिन्नहृदयः

महेशः

(20) पुस्तक मेला के विषय में अपने पिता को पत्र

पूज्यपितृचरणेषु प्रणामाः।

अत्र अहं स्वस्थोऽस्मि। चिराद् भवतां कृपापत्रम् न आयातम्। चिन्तितोऽस्मि।

अहम् एवं निवेदयामि यत् आगामी अगस्तमासस्य चतुर्दश दिनाङ्कतः तस्यैव मासस्य अष्टादाङ्कदिनांकम् यावत् दिल्लीनगरे पुस्तकमेलायाः आयोजनं भविष्यति। तत्र अहं गन्तुम् इच्छामि। आशासे भवन्तः तत्र गमनम् अनुमत्य माम् अनुगृहणीयुः।

मातृचरणेषु प्रणतीः समर्पये। अनुजाय शिवाय च स्नेहवचनानि दद्यात् भवान् ।

भवताम् पुत्रः

नरेशः

(21) चित्रकूट जाने के लिए पिता को पत्र

प्रतापगढ़

दिनाङ्क : 02.02.20__

श्रद्धेया; पितृचरणाः!

सादरं प्रणतयः।

सम्प्रति नवरात्रमहोत्सवः समायोज्यते। अस्य मासस्य एकादश्यां तारिकायां रामनवमी अस्ति। अत्रावसरे चित्रकूटे समारोहो भवति इति मया श्रुतम्। तदा भवताम् अवकाशः अपि अस्ति। अतः सर्वैः सह भवन्तः तत्र चलन्ति चेत् सुखावहं स्यात्। मातृचरणकमलेभ्यो नमः। अनुजायै स्वस्ति।

भवतां पुत्रः

रमेशः

